

ÇİŞTİYYE

(Aligarh Muslim University Library) adlı eserlerdir. Fahreddin Zerrâdî'nin *Uşûlû's-semâ* (Cihaccar 1311) adlı eseri Çiştîler'in semâ konusundaki görüşlerini yansıtır. Çiştîler'in tasavvuf düşüncesi ve uygulamalarını göstermesi bakımından önem taşıyan diğer bazı eserler de şunlardır: Rükneddin İmâd, *Şemâ'il-i Enkıyye* (yazma, As. Soc. of Bengal); Şeyh Muhammed Çiştî, *Âdâbü't-tâlibîn* (Delhi 1311); Abdülkuddûs, *Garâ'ibü'l-fu'âd* (Cihaccar); Seyyid Muhammed b. Ca'fer Mekî, *Bahrü'l-me'âni* (Muradâbâd 1889); Nizâmeddin Belhî, *Riyazü'l-ğuds* (Bicnor 1887); Şah Kefîmullah, *Muraqka'î Kelîmî* (Delhi 1311) ve *Keşkülü'l-Kelîmî* (Delhi 1308); *Sevâ'ü's-sebîl* (yazma, Râmpür Ktp.); Nizâmeddin Evrengâbâdî, *Nizâmü'l-ğulûb* (Delhi 1309); Fahreddin Dihlevî, *Nizâmü'l-'akâ'id* (Urduca çeviri, Delhi 1312); *Risâle-i 'Ayne'l-yakîn* (Delhi, ts.); Şah Adudüddin, *Mağâşidü'l-ârifîn* (Tonk 1984).

İlk dönem Çiştî velîlerinin biyografilerine dair en erken yazılı bilgi, 1351'de derlenmiş olan Mîrhord'un *Siyerü'l-evliyâ* adlı eserinde (Delhi 1302) bulunmaktadır. XIX. yüzyılda Hâce Gul Muhammed Ahmedpûrî bu esere *Zikrû'l-aşfiyâ* adlı bir tekmile yazmıştır (Delhi 1312). Diğer önemli biyografik eserler arasında şunlar sayılabilir: Cemâlî, *Siyerü'l-ârifîn* (Delhi 1311); Nizâmeddin Yemenî, *Le'tâ'if-i Eşrefî* (Delhi 1395); Tâceddin Rühullah, *Risâle-i Hâl-i Hânevâde-i Çişt* (yazma nüshası K. A. Nizami özel kütüphanesi); Râce (Bahâ), *Risâle-i Aşvâl-i Pirân-ı Çişt* (yazma nüshası K. A. Nizami özel kütüphanesi); Ali Asgar Çiştî, *Cevâhir-i Ferîdî* (Lahor 1301); Abdurrahman, *Mir'âtü'l-esrâr* (bk. Storey, I, 1005); Allah Diyâ, *Siyerü'l-ağtâb* (Leknev 1981); Muînüddin Abdullah, *Me'âricü'l-velâye* (yazma nüshası K. A. Nizami özel kütüphanesi); Alâeddin Bernevî, *Çiştîyye-i Bihîştîyye* (bk. Storey, I, 1008); Ekrem Berasvî, *İktîbâsü'l-envâr* (Lahor 1895); Muhammed Bulâk, *Ma'lûbû't-tâlibîn* (bk. Storey, I, 1014) ve *Ravzatü'l-ağtâb* (Delhi 1304); Mîr Şehâbeddin Nizâm, *Menâkıb-ı Fahriyye* (Delhi 1315); Rahîm Bahş, *Şeceretü'l-envâr* (yazma nüshası K. A. Nizami özel kütüphanesi); Muhammed Hüseyin, *Envârü'l-ârifîn* (Leknev 1876); Necmeddin, *Menâkıbü'l-mahbûbeyn* (Leknev 1876); Müştâk Ahmed, *Envârü'l-âşîkîn* (Haydarâbâd 1332); Gulâm Muhammed Han, *Menâkıb-ı Süleymânî* (Delhi 1871); Ahmed Ahtar Mir-

za, *Menâkıb-ı Ferîdî* (Delhi 1314); Hâdî Ali Han, *Menâkıb-ı Hâfîziyye* (Kanpûr 1305); Nisâr Ali, *Ĥavâriq-ı Hâdvîyye* (Delhi 1927).

Hâce Muînüddin ve Hâce Kutbüddin Bahtiyâr'a atfedilen divanların onlara ait olduğu şüphelidir. Hint Çiştî mutasavvıflarına ait en eski şiir derlemesi Cemâleddin Hansevî'nin *Divân*'ıdır (Delhi 1889). Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Çiştîyye tarikatı ile ilgisi olduğu halde tasavvufla doğrudan ilgili herhangi bir eser kaleme almamıştır. Ancak bazı şiirleri, döneminin tasavvufî eğilimlerine ışık tutan mısralar ihtiva etmektedir. Mes'ûd Bekk'in *Divân*'ı, Yûsuf Gedâ'nın *TuĤfetü'n-neşâ'ih*'i (Lahor 1283) ve Şah Niyâz Ahmed'in *Divân*'ında (Agra 1348) Çiştîyye tarikatı hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Câmî, *Nefehât*, s. 322-323; Abdülhak ed-Dihlevî, *AĤbârü'l-aĤyâr*, Delhi 1309; Mîrhord, *Siyerü'l-evliyâ*, Delhi 1302, s. 39-40; Şah Velîyullah ed-Dihlevî, *el-İntibâh fî selâsili evliyâ'illâh*, Delhi 1311, s. 18; Zebîdî, *İğd*, s. 47; a.mlf., *İthâfû'l-aşfiyâ*, s. 183-184; Harîrîzâde, *Tibyân*, I, vr. 220°-226°; Gulâm Server Lâhürî, *Ĥazinetü'l-aşfiyâ*, Leknev 1873; Müştâk Ahmed, *Envârü'l-âşîkîn*, Haydarâbâd 1332; Eşref Ali Sanevî, *es-Sünnetü'l-Ciltiyye fî'l-Çiştîyyeti'l-âliyye*, Delhi 1351; Storey, *Persian Literature*, I, 1005, 1008, 1014; Abdülhay el-Hasenî, *Nûzhetü'l-havâtir*, I-VIII; Gulâm Ali Âryâ, *Tarîkat-ı Çiştîyye der Hind ve Pâkistân*, Tahrân 1365 hş.; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, II, 26; K. A. Nizami, *Târîh-i Meşâyih-i Çişt*, Delhi 1953, I-V; a.mlf., *The Life and Times of Shaykh Farid al-Din Gandj-i Shakar*, Aligarh 1955; a.mlf., "Early Indo-Muslim Mystics and Their Attitude towards the State", *JC* (1948-50); a.mlf., "Çiştîyya", *EP* (İng.), II, 50-56; Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, s. 344 vd.; Aşîk İlahî, *Tezkiretü'l-Ĥalil* (ilâve ve notlarla nşr. Mevlânâ Muhammed Zekerîyyâ), Sahâranpûr 1975; Terry Graham, "The Cheshti Order", *Sufi. A Journal of Sufism*, London 1990-91, nr. 8, s. 25-29; G. Bowering, "Ceştîyya", *Elr.*, V, 333-338.

K. A. NIZAMI

ÇİT KASRI

(bk. YILDIZ SARAYI).

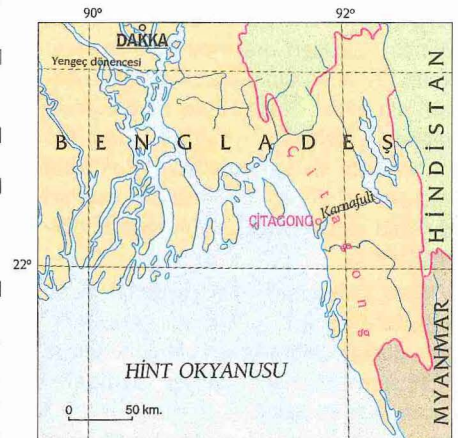
ÇİTAGONG

Bengladeş'te bir liman şehri ve idarî bölge.

Bengal körfezinin kuzeydoğu köşesinde, 22° 21' kuzey enlemi ve 91° 50' doğu boylamı üzerinde yer alan liman Bengladeş'in en önemli ticaret ve ihracat mer-

kezi durumundadır. Çitagong idarî bölgesi ise Dakka, Kulna ve Raçşâhî'nin yanında ülkenin dört eyaletinden birini teşkil eder. Nüfusu 1941'de 84.000, 1951'de 294.000 ve 1981'de 1.391.877 olan Çitagong, başşehir Dakka'dan sonra ülkenin ikinci önemli şehridir. Çitagong bölgesinin nüfusu ise 23.322.000'dir (1981). Denizden 15 km. içeride Karnafuli nehrinin sağ kıyısında bulunan şehir, devamlı olarak sular altında kalan Bengal vadisinden içeride âdeta tabii bir limanın kıyısında kurulmuştur. Bununla birlikte Bengal körfezinde görülen tayfunların tehdidi altında olup Mayıs 1991'de meydana gelen ve hızı saatte 235 kilometreye ulaşan kasırgada 25.000 kişi ölmüştür. Şehrin ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. İlk Arap coğrafyacıları bu bölgede liman şehri olarak Brahmaputra nehrinin kıyısında bulunduğu sanılan Semender adlı bir yerden söz etmektedirler. XIV. yüzyıldan itibaren varlığı bilinen şehir, bugün olduğu gibi o zamanlar da önemli bir liman olarak dikkatleri çekmiş ve Portekizliler tarafından "Porto Grando" (büyük liman) adıyla anılmıştır. İlk defa 1338 veya 1340'ta Bengal Sultanlığı'nın kurucusu Fahreddin Mübârek Şah tarafından muhtemelen Arakanlılar'dan alınarak müsîmân topraklarına katılmış, ancak Arakanlılar'ın şehre karşı tecavüz ve tehditleri devam etmiştir. Şehir İbn Battûta dahil İslâmî kaynaklarda Sonârgâon adıyla geçer. 1345-1346 yıllarında Hindistan'daki seyahati sırasında Delhi'den sonra buraya gelen İbn Battûta daha sonra kuzeye Asam bölgesine doğru yoluna devam etmiş ve bu arada Fahred-

Çitagong

din Mübârek Şah'ın fakirleri gözetin, tasavvuf ehlini seven bir kişi olduğunu kaydetmiştir.

Arakanlılar'ın kralı Bosaw-Pyu 1459'da Çitagong'u işgal etti. Bu tarihten 1512 yılına kadar geçen sürede şehir tekrar müslüman hâkimiyetine girip girmediği tesbit edilememekte, ancak bu dönemde Rükneddin Berbek Şah'ın (1460-1474) kumandanlarından Rasti Han tarafından şehirde bir mescid yaptırıldığı bilinmektedir. 1512'de Bengal Sultanı Seyyid Alâeddin Hüseyin Şah Arakanlılar'ı yenerek şehre hâkim oldu ve buraya Fethâbâd adını verdi. Bengal'in son bağımsız sultanı Gıyâseddin Mahmud Şah'ın (1533-1539) ilk yıllarında hücum etmeye başlayan Portekizliler 1538'de şehre hâkim oldular. Karrânîler sülâlesinden Bengal'e hâkim olan Süleyman Karrânî (1564-1572) ve oğlu Dâvud Şah Karrânî (1572-1576) Çitagong'da bulundularsa da 1576'da Racmahal Savaşı'ndan galip çıkan Bâbürlüler'den Ekber Şah şehri ele geçirdi. 1587'de şehri tekrar Arakanlılar aldılar, ancak 1590'da Portekizliler yine ağırlıklarını hissettirmeye başladılar. O dönemde önemli bir liman şehri olan Çitagong, Bengal körfezi kıyılarında dolaşan Portekizli ve Arakanlı denizciler arasında devamlı surette el değiştirdi. Nihayet 1666 yılında Bâbürlü Hükümdarı Evrengzîb'in Bengal Valisi Nevvâ Şâyeste Han kesin olarak şehri Arakanlılar'dan aldı. Fetihten sonra İslâmâbâd adını alan ve 1760 yılına kadar Bâbürlüler'in doğrudan yönetiminde kalan şehirde Şâyeste Han'ın oğlu Büzürg-Ümmid Han tarafından Bâbürlü mimarisinde büyük bir cami inşa edildi. Çitagong son nevâb Mîr Kasım Han zamanında İngiliz işgali altına girdi (1760).

Kalkûta'dan sonra Bengal körfezinin en önemli limanı olan Çitagong demiryolu ile Asam'a bağlıdır. Yakın dönemde, yurt dışına mal sevkinin çoğaltılabilmesi amacıyla ihracatı geliştirme bölgesi ilân edilen bu bölgedeki şirketler ithalât muamelelerinden ve vergilerden muaf tutulmuşlar ve gerekli malları bölgeye ithal ederek bu yolla geniş çapta ihracat yapmaya başlamışlardır. Böylece Çitagong liman bölgesi ülkenin kalkınmasında önemli rol oynamaktadır.

Çitagong bölgesinde yerli halkın yanında çok değişik kökenli göçmen unsurlar da bulunmaktadır. Bunlar arasında, ataları Arap ülkelerinden gelmiş olanlar önemli bir yekün tutmakta ve % 75'i müslüman olan halk arasında bu

Arap kökenli nüfus sebebiyle yayılan Arapça'nın tesiri açıkça görülmektedir. Çitagong'da Hint-İslâm mimarisinin çok güzel yapı örneklerine rastlanır. Şehir merkezine 6 km. kadar mesafede meşhur mutasavvıf Bâyezîd-i Bistâmî'nin adına XVIII. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olan Bâyezîd-i Bistâmî Camii, Dergâhı ve Türbesi bulunur. Ancak mahallî tarihçi Hamîdullah Han türbenin gerçekten Bâyezîd-i Bistâmî'ye ait olamayacağını, çünkü İran'dan ayrılmadığı bilinen Bistâmî'nin Bengal'e geldiğinin tesbit edilemediğini söyler. Muhtemelen burası Bistâmî'ye hürmeten kurulmuş bir makamdır. XIV. yüzyıl ulemâ ve mutasavvıflarından Şeyh Bedrülâlem'in şehir merkezinde bulunan ziyaretgâhı ile Dergâh-ı Peñç Pîr diye bilinen beş mutasavvıf kabri şehirdeki önemli ziyaret yerlerindedir. "Kadem-i resûl" veya "kadem-i mübârek" diye meşhur olan Hz. Peygamber'in Topkapı Sarayı'nda mukaddes emanetler arasında bulunan ayak izinin bir benzeri de 1719'da Resulnagar'da yapılmış olan bir mescidde muhafaza edilmektedir. Yine 1719'da inşa edilen Hamza Han Camii şehrin az dışında ve Bâğ-ı Hamza denilen yerdedir. Çitagong'un dışında 13 km. kuzeyde Kumira civarında bulunan Hamîd Han Camii XVI. yüzyıla ait olan eserler arasındadır. Sandvîp adasını Portekizliler'den temizleyen kumandan Dilâver Han'ın 1618-1622 yılları arasında adada yaptırdığı kale ile cami ise Çitagong bölgesindeki Hint - Türk mimarisinin en güzel örneğidir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, II, 698-699; Ghulam Husain Salim, *A History of Bengal*, Delhi 1975, s. 10, 41, 227; *The History of Bengal* (ed. J. N. Sarkar), Dacca 1976, II, 373-375, 377-387; Syed Mahmudul Hasan, *Muslim Monuments of Bangladesh*, Dacca 1980, s. 33-40; *The Far East and Australasia 1988*, London 1987, s. 214, 220, 222; "Çittagong", *İA*, III, 438; A. H. Dani, "Chittagong", *EJ²* (İng.), II, 31-32.

MUSTAFA L. BİLGE

ÇİVİZÂDE MEHMED EFENDİ

(ö. 995/1587)

Osmanlı şeyhülislâmı.

937 (1530-31) yılında İstanbul'da doğdu. Şeyhülislâm Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin oğludur. 950'de (1543) babası ile birlikte hacca gitti. Döndükten sonra Pervîz Efendi, Taşköprizâde Ahmed Efendi, Karesili Hasan Efendi, Mâul

Emîr Efendi'den ders aldı ve 959 (1552) yılında Abdurrahman Efendi'den mülâzım oldu. 1557-1564 yılları arasında Kasımpaşa, Mihrimah Sultan, Sahn-ı Semân, Ayasofya ve Süleymaniye medreselerinde müderrislik yaptı. Daha sonra kadılığa geçerek 1569'da Şam, bir yıl sonra Mısır, 1572'de Bursa, ardından Edirne ve 1575'te de İstanbul kadısı oldu. Aynı yıl Anadolu kazaskerliğine, 1577 ve 1581'de iki defa Rumeli kazaskerliğine tayin edildi. 21 Ocak 1582 tarihinde Mâlulzâde Mehmed Efendi'nin yerine şeyhülislâmlığa getirildi. Beş yıl üç ay kadar bu makamda kaldıktan sonra 6 Mayıs 1587'de vebadan öldü ve Eyüp'te babasının yanına defnedildi. İstanbul Zeyrek'te bir cami ile medrese, Şehremini'nde bir mescid yaptırdığı bilinmektedir.

Sağlam bir kişiliğe sahip olan Çivizâde'nin, şeyhülislâmlığı döneminde çeşitli siyasi ve içtimai olaylara katıldığı, bunlara dair fetvalar verdiği kaynaklarda belirtilmektedir. Sadrazamların şeyhülislâmları ziyareti ilk defa 1584'te, Sadrazam Özdemiroğlu Osman Paşa'nın pağışah emriyle Çivizâde'yi ziyaret etmesiyle başlamış ve daha sonra bu teamül haline gelmiştir. Sülüs ve nesih yazıda usta bir hattat olan Çivizâde'nin fetvalarında gösterdiği dikkat ve fetva metninin hazırlanmasındaki titizliği övülmüştür. Nev'izâde Atâî biyografisini verirken kendisinin yakınında bulunduğunu, ilmi ve dürüstlüğü ile örnek bir âlim olduğunu belirtir. Teamül gereği muayyen süreler için tayin edilen kadıların "tevkîf" adıyla görevlerinde yapılan kısıntılardan dolayı mağdur edilmeyip bunun daha sonra değerlendirilmesi usulü ilk defa Çivizâde'nin zamanında uygulanmıştır. Ayrıca askerîlerin terekelerinin taksiminden dolayı alınacak ücretlerde düzenlemeler de onun döneminde yapılmıştır.

Nuruosmaniye Kütüphanesi kataloğunda ve buna dayandığı anlaşılan bazı araştırmalarda (*İA*, III, 439; *EJ²* [İng.], II, 57) Çivizâde'ye atfedilen *Mecmû'atü'l-fetâvâ*'nın (*Fetâvâ*), babasına ait aynı adı taşıyan eserin bazı nüshalarıyla (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 958; Şehid Ali Paşa, nr. 1068) yapılan karşılaştırılması sonucunda kitabın babası Muhyiddin Efendi'ye ait eserin eksik bir nüshası olduğu anlaşılmıştır. Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde (nr. 1959) kendisine atfedilen *Zübdetü Fetâvâ Kâdîhân*'ın ona aidiyeti ise, *Keşfü'z-zunûn*'da *Fetâvâ Kâdîhân*'ın meselelerinin Muhammed